

त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली विषयको विद्यावारिधि (२०७०-२०८२) को विषयक्षेत्र

Ashok Thapa*

Tribhuvan University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Central Department of Nepali

*Correspondence: kazithapa@gmail.com

Article History

Received: 30 April, 2026 Revised: 17 June, 2026
Accepted: 22 June, 2026 Published: 30 June, 2026

How to Cite:

Thapa, A. (2026). Tribhuvan University Nepali subject PhD research (2070–2082 BS) subject areas. *Tribhuvan University Journal*, 41(1), 206–214. <https://doi.org/10.3126/tuj.v41i1.93691>

Keywords

Interdisciplinarity, Literary studies, Research mapping, Research trends, Thematic classification

Scan to access

सारसङ्क्षेप

त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयको विद्यावारिधि अनुसन्धानको आरम्भ वि.सं. २०३० सालदेखि भएको देखिन्छ। प्रारम्भिक दिनदेखि वि.सं. २०७० सालसम्म भएको अनुसन्धानको अध्ययन 'प्रस्पेक्टिभ अन एजुकेसन' (अङ्क ८, २०७०) जर्नलमा प्रकाशित भएको सन्दर्भमा त्यसैको अनुवर्ती अनुसन्धानका रूपमा यो लेख सृजना गरिएको हो। प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वि.सं. २०७० देखि २०८२ को अवधिमा नेपाली विषयमा सम्पन्न ८४ ओटा विद्यावारिधि शोधकार्यका विषयगत आयामको विवेचना गरिएको छ। नेपाली विषयमा पछिल्ला बाह्र (१२) वर्षमा भएका विद्यावारिधि अनुसन्धानको विषयगत क्षेत्रको निरूपण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ। यस अध्ययनमा सर्वेक्षण अनुसन्धानविधिको अवलम्बन गर्दै बिब्लियोमेट्रिक्स एनालाइसिस सिद्धान्तको प्रयोग गरी शोधशीर्षकको वर्गीकरण, प्रवृत्तिविश्लेषण, तुलनात्मक विवेचना एवं भावी अनुसन्धानका सम्भाव्य क्षेत्रको पहिचान गरिएको छ। निष्कर्षमा कविता विधाकेन्द्री शोध सर्वाधिक (३४.५२%), त्यसपछि उपन्यास (१९.०५%), कथा (१५.४८%), नाटक (११.९०%), लोकसाहित्य (९.५२%), भाषा (८.३३%) र समालोचना तथा अन्य (१.१९%) क्रमशः राखिएको छ। वि.सं. २०७० सालपूर्वका अनुसन्धानसँग तुलना गर्दा यस कालखण्डमा नारीवाद, पर्यावरणचेतना, अन्तर्विषयकता, सीमान्तीयता, अभिघात र पहिचानसम्बद्ध शोधको उल्लेखनीय विस्तार भएको पाइन्छ। यस लेखले अतीतमा सम्पन्न भएका सम्बद्ध अनुसन्धान र आगतमा खोजी गर्न उपयुक्त विषयक्षेत्रको स्पष्ट मानचित्र प्रस्तुत गर्दछ जसले भावी शोधार्थीका लागि दिशानिर्देशको गर्नेछ।

शब्दकुञ्जी: अनुसन्धान प्रवृत्ति, अन्तर्विषयकता, अनुसन्धान नक्साङ्कन, विषयगत वर्गीकरण, साहित्यशास्त्र।

ABSTRACT

The doctoral (PhD) research in Nepali at Tribhuvan University began in 2030 BS (1973 AD). This article examines doctoral research studies completed from 2070 to 2082 BS, as a continuation of the previous work that analyzed research conducted until 2070 BS. It examines the subject area of a PhD dissertation in Nepali literature (2070–2080 BS) within the Faculty of Humanities and Social Sciences, TU. Altogether, 84 titles are listed, and those have been finalized for the viva in 7 different subject areas. In this article, a survey method has been used. The 84 titles have been classified into 7 areas and compared to the theme of the thesis finalized before 2070 BS. Bibliometric Analysis Theory was used for this work. In the same way, this research concluded that the majority of the research focused on Nepali Poetry (34.52%), Novels (19.05%), Short Stories (15.48%), Dramas (11.90%), Folk literature (9.52%), Language Studies (8.33%), Criticism (1.19%). Compared with titles before 2070 BS, Feminism, Interdisciplinary approach, Subaltern, Trauma, and Identity are newly added research areas.

Thus, the research will be a valuable reference for future research, especially for those pursuing doctoral research in the area of Nepali language and literature.

विषयपरिचय

नेपालमा शिक्षाक्षेत्रबाट नेपाली विषयको अनुसन्धान त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापनासँगै भएको देखिन्छ। विशेषतः त्रिविको स्थापना (वि.सं. २०१६) पश्चात् नेपाली भाषा तथा साहित्यको औपचारिक अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान हुने क्रमको विकास भएको देखिन्छ। यस विषयमा विद्यावारिधिको प्रारम्भ सं. २०३० पछि मात्र भएको देखिन्छ। नेपाली साहित्यमा प्रथम विद्यावारिधि गर्ने व्यक्ति वासुदेव त्रिपाठी हुन् (थापा, २०७०, पृ. १)। उनले २०३० मा लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन शीर्षकमा विद्यावारिधि गरेका थिए (भुसाल, २०६२, पृ. ३)। त्यसपछिका पाँच दशकसम्म यस विषयमा विद्यावारिधिको अनुसन्धान जारी छ। वि.सं. २०७० अगि १०० शीर्षक र पछिका (सं. २०८४ चैत्र) ८४ गरी १८४ ओटा शीर्षकमा नेपाली विषयमा विद्यावारिधि भएको देखिन्छ। अगिल्लो अनुसन्धानमा कविता २३%, उपन्यास १९%, भाषाव्याकरण १५%, नाटक १०%, कथा ९%, लोकसाहित्य ८% निबन्ध ५% क्षेत्रीय अध्ययन ४%, समालोचना १% देखिएको थियो (थापा, २०७०, पृ. ४–५)। यस अनुसन्धानले प्रारम्भिक अवस्थाको नेपाली विषयको विद्यावारिधि अनुसन्धानको एउटा तस्वीर प्रस्तुत गरेको छ।

नेपाली साहित्यमा विद्यावारिधि अनुसन्धानको इतिहास हेर्दा प्रारम्भिक अनुसन्धानहरू तुलनात्मक रूपमा सीमित विषयक्षेत्रमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ। आरम्भिक चरणमा कृतिकार, काव्यशास्त्रीय मूल्याङ्कन, साहित्यिक प्रवृत्ति तथा भाषिक अध्ययनलाई अनुसन्धानको मुख्य आधार बनाएको पाइन्छ। समयक्रमसँगै सामाजिक संरचना, राजनीतिक परिवर्तन, लोकतान्त्रिक चेतना, विश्वव्यापी बौद्धिक प्रभाव तथा विश्वविद्यालयीय पाठ्यक्रमको रूपान्तरणले अनुसन्धानको दिशामा नयाँ आयाम विस्तार गरेको भेटिन्छ।

विशेषतः वि.सं. २०७० सालपछि यो क्रममा परिवर्तन देखिएको छ। नेपाली विषयको झन्डै ५० वर्षभन्दा बढीको इतिहास भए पनि यसको विषयक्षेत्रमा परिवर्तनको आवश्यकता देखिएको छ। विद्यावारिधिको सामाजिक उपदेयतालाई पनि ध्यान दिनुपर्ने आवाज उठ्न थालेको छ। समालोचना तथा साहित्येतिहास आदि विषयमा कम चर्चा हुँदै गएको यस सन्दर्भमा यो लेखले तत्-तत् क्षेत्रमा ध्यान दिन आगतका अनुसन्धानकर्तालाई दिशाबोध गर्नेछ। यस प्रकृतिको अनुसन्धानको गरिमा र महत्त्व थप बढेर जानेछ भन्ने आँकलन गरिएको छ।

नेपाली विषयको विद्यावारिधिको अनुसन्धानको अवस्थितिलाई लिएर लामाछोटा जम्मा ५ वटा अनुसन्धान भएको देखिन्छ। केशव सुवेदी (२०७० र २०७७), प्रेमनारायण भुसाल (२०६२), साधना पन्त (२०८२), अशोक थापा (२०७०) का अनुसन्धानमूलक लेख प्रकाशित छन्। प्रस्तुत लेखका लागि यी पूर्वप्रकाशित सामग्रीले द्वितीय स्रोतको सामग्रीको रूपमा सहयोग पुर्याउनुका साथै सम्बद्ध विषयको शोधको स्थिति र रिक्तता पहिल्याउन पनि सहज भएको छ।

अतः प्रस्तुत अनुसन्धान नेपाली साहित्यसम्बन्धी विद्यावारिधि शोधको विषयगत प्रवृत्ति, अनुसन्धानको बदलिँदो स्वरूप तथा समकालीन वैचारिक प्रभावहरूको अध्ययन गर्ने एक प्रयत्न हो। यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको वर्तमान अवस्थालाई व्यवस्थित रूपमा अभिलेखीकरण गर्नुका साथै भविष्यका अनुसन्धानका सम्भावित क्षेत्र पहिचान गर्ने कार्य पनि गरेको छ। नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको विकसित हुँदै गएको

बौद्धिक क्षेत्रलाई बुझ्न तथा त्यसको भावी मार्गनिर्देशन गर्न प्रस्तुत अध्ययन उपयोगी आधार बन्ने भएकाले यो अनुसन्धेय क्षेत्र हो।

अध्ययनविधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनमा त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा मा.वि.सं. २०७० देखि २०८० सम्म सम्पन्न विद्यावारिधि शोधको विषयगत प्रवृत्ति, अनुसन्धान वितरण तथा ज्ञानउत्पादनको संरचना विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अनुसन्धानविधिको प्रयोग गरिएको छ। अध्ययन मूलतः बिब्लियोमेट्रिक्स विश्लेषण सिद्धान्तमा आधारित भएकाले यसमा शोधप्रबन्धका शीर्षक, विषयक्षेत्र, सन्दर्भसामग्री तथा अनुसन्धान प्रवृत्तिलाई तथ्याङ्कीय र व्याख्यात्मक दुवै आधारमा अध्ययन गरिएको छ। आवश्यक तथ्याङ्कहरू विश्वविद्यालयीय अभिलेख, पूर्वप्रकाशित सामग्री, विभागीय दस्तावेज तथा पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीलाई कविता, उपन्यास, कथा, नाटक, लोकसाहित्य, भाषा, समालोचना तथा अन्य शीर्षकअन्तर्गत वर्गीकरण गरी तिनको सङ्ख्या, प्रतिशत तथा विषयगत वितरणको विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै शोधकार्यमा देखिएका समकालीन वैचारिक प्रवृत्ति नारीवाद, पर्यावरणीय चेतना, अन्तर्विषयकता, पहिचानविमर्श तथा सांस्कृतिक अध्ययनलाई गुणात्मक र व्याख्यात्मक पद्धतिबाट विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनमा थिमेटिक बिब्लियोमेट्रिक्स एनालाइसिसको अवधारणालाई आधार बनाइएकाले अनुसन्धानको प्रवृत्ति, विषयगत घनत्व तथा ज्ञाननक्साङ्कन (नलेज म्यापिङ्ग) मा विशेष ध्यान दिइएको छ। यस क्रममा वि.सं. २०७० पूर्व र पश्चात्का अनुसन्धानविच तुलनात्मक अध्ययन गरी अनुसन्धानको परिवर्तित क्षेत्र पनि पहिचान गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनले शोधको पूर्णपाठभन्दा शीर्षक, विषयवस्तु तथा उपलब्ध सारसूचनालाई बढी आधार बनाएको हुँदा केही वैचारिक सूक्ष्मता छुट्ने सम्भावना रहन्छ। समग्रमा यो अध्ययन नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको संरचना, प्रवृत्ति तथा ज्ञानउत्पादनको अवस्थालाई व्यवस्थित रूपमा विश्लेषण गर्ने विश्वसनीय अनुसन्धानविधिमा आधारित रहेको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक आधार बिब्लियोमेट्रिक्स विश्लेषण हो। बिब्लियोमेट्रिक्स ज्ञान उत्पादन, प्रकाशन प्रवृत्ति, उद्धरण संरचना, अनुसन्धान वितरण तथा ज्ञानक्षेत्रको बौद्धिक विकासक्रमलाई परिमाणात्मक र विश्लेषणात्मक विधिबाट अध्ययन गर्ने पद्धति हो। यसले कुनै निश्चित विषयक्षेत्रमा उत्पादित ज्ञानको मात्रा, स्वरूप, प्रभाव तथा विकासक्रमलाई वस्तुगत तथ्याङ्कका आधारमा व्याख्या गर्न सहयोग पुर्याउँछ (डे बेल्स, सन् २००९, पृ. ३–५)। उनले यसलाई साहित्य अनुसन्धानमा पनि प्रयोग गर्न सकिने कुरा बताएका छन्।

बिब्लियोमेट्रिक्स शब्द ग्रीक मूलका बिब्लिअन् (पुस्तक) र मेडोन (मापन) बाट निर्माण भएको हो। यसले मूलतः प्रकाशन तथा लिखित ज्ञानको परिमाणात्मक मापनलाई जनाउँदछ। यद्यपि, यसको विकास केवल पुस्तकको गणनामा सीमित देखिँदैन। यसमा अनुसन्धानलेख, शोधप्रबन्ध, उद्धरण, सन्दर्भ संरचना, सहलेखन, अनुसन्धान सञ्जाल तथा ज्ञानको

बौद्धिक प्रभावसमेत अध्ययन गरेको देखिन्छ (हुड एन्ड विल्सन, सन् २००१, पृ. २९२-२९४) । यो ग्रिक, ल्याटिन हुँदै अङ्ग्रेजी भाषामा भित्रिएको शब्द हो ।

बिब्लियोमेट्रिक्स अध्ययनको आधार उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्त्यतिर पुस्तक तथा प्राज्ञिक प्रकाशनको गणनात्मक अध्ययनबाट सुरु भएको मानिन्छ । तथापि यसको वैज्ञानिक स्वरूप बीसौँ शताब्दीको प्रारम्भमा विकसित भयो । सन् १९२६ मा अमेरिकी विद्वान् अल्फ्रेड जे. लोकताले वैज्ञानिकहरूको अनुसन्धान उत्पादकतासम्बन्धी अध्ययन प्रकाशित गरे जसले अनुसन्धान उत्पादन असमान रूपमा वितरित हुने निष्कर्ष प्रस्तुत गर्‍यो (लोकता, सन् १९२६, पृ. ३१७-३२३) । त्यसपछि स्यामुअल सी. ब्राडफोर्डले सन् १९३४ मा वैज्ञानिक लेखहरूको वितरणसम्बन्धी नियम प्रतिपादन गरे जसले सीमित सङ्ख्याका जर्नलहरूमा अधिकांश महत्त्वपूर्ण अनुसन्धान केन्द्रित हुने देखायो (ब्राडफोर्ड, सन् १९३४, पृ. ८५-८६) । त्यस्तै जर्ज किङ्गले जिफ्ले शब्दप्रयोगको वितरणसम्बन्धी सिद्धान्त विकास गरे जसले भाषिक तथा सूचना वितरणमा नियमितता रहेको देखायो (जिफ्ले, सन् १९४९, पृ. १९-२१) । यद्यपि 'बिब्लियोमेट्रिक्स' शब्दको औपचारिक प्रयोग भने अलान् प्रिचार्डले सन् १९६९ मा गरेका हुन् । उनले बिब्लियोमेट्रिक्सलाई 'पुस्तक तथा अन्य सञ्चार माध्यममा गणितीय तथा तथ्याङ्कीय विधिको प्रयोग' भनेर परिभाषित गरेका छन् (प्रिचार्ड, सन् १९६९, पृ. ३४९) । यही परिभाषाले आधुनिक बिब्लियोमेट्रिक्स अध्ययनको आधार निर्माण गरेको मानिन्छ ।

बिब्लियोमेट्रिक्सको विकासमा युजिन गार्डफिल्डको योगदान महत्त्वपूर्ण छ । उनले सन् १९५५ मा उद्धरण सूचकाङ्क (साइटेसन इन्डेक्स) अवधारणा प्रस्तुत गर्दै अनुसन्धानबीचको बौद्धिक सम्बन्ध पहिचान गर्न उद्धरण विश्लेषणलाई प्रभावकारी माध्यमका रूपमा स्थापित गरे (गार्डफिल्ड, सन् १९५५, पृ. १०८-११) । उनका अनुसार उद्धरण केवल सन्दर्भसूचीको प्राविधिक अंश होइन यसले ज्ञानको प्रभाव, वैचारिक सम्बन्ध तथा अनुसन्धानको विकासक्रमलाई सूचित गर्दछ ।

उद्धरण विश्लेषण (साइटेसन एनालिसिस) मार्फत कुनै विषयक्षेत्रमा सबैभन्दा प्रभावशाली लेखक, सिद्धान्त, कृति तथा अनुसन्धान परम्पराको पहिचान गर्न सकिन्छ । कुनै अनुसन्धानमा बारम्बार उद्धृत भएका ग्रन्थ वा सिद्धान्तले त्यस ज्ञानक्षेत्रको बौद्धिक केन्द्र (इन्टेलिक्चुअल कोर) निर्धारण गर्न सहयोग पुर्याउँछन् (गार्डफिल्ड, सन् १९७९, पृ. ५-७) । यस कारण बिब्लियोमेट्रिक्स केवल प्रकाशन गणना गर्ने पद्धति नभई ज्ञानको बौद्धिक संरचना अध्ययन गर्ने माध्यमका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ ।

बिब्लियोमेट्रिक्सको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष सन्दर्भविश्लेषण (रिफरेन्स एनालाइसिस) हो । अनुसन्धानकर्ताले प्रयोग गरेका सन्दर्भसामग्री, उद्धृत लेखक, ग्रन्थ तथा सिद्धान्तहरूको अध्ययनबाट कुनै अनुसन्धानको वैचारिक आधार र ज्ञानपरम्परा पहिचान गर्न सकिन्छ (डे बेलिस, सन् २००९, पृ. १७९-१८३) । सन्दर्भसूचीले अनुसन्धानकर्ता कुन ज्ञानपरम्पराबाट प्रभावित छ, कुन सिद्धान्तलाई प्राथमिकता दिएको छ तथा अनुसन्धानको बौद्धिक स्रोत कहाँ अवस्थित छ भन्ने कुरा देखाउँदछ ।

सन्दर्भ संरचनाको अध्ययनले अनुसन्धानको अन्तरसम्बन्ध, ज्ञानप्रवाह तथा वैचारिक प्रभावलाई स्पष्ट पार्दछ । विशेषतः विद्यावारिधि शोधजस्ता उच्चस्तरीय अनुसन्धानमा सन्दर्भ संरचनाले अनुसन्धानको गुणस्तर तथा बौद्धिक गहिराइ मूल्याङ्कन गर्न महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गर्दछ (क्रोनिन, सन् १९८४, पृ. २५-२८) । यसका आधारमा अनुसन्धानको गहनता र उचाइ मापन गरिन्छ ।

बिब्लियोमेट्रिक्सको उद्भव पुस्तकालय तथा सूचना विज्ञानमा भएको भए पनि यसको प्रयोग क्रमशः अन्य विषयहरूमा विस्तार भएको छ । प्रारम्भिक चरणमा यसलाई पुस्तक सङ्कलन विकास, जर्नल मूल्याङ्कन तथा सूचना

व्यवस्थापनका लागि प्रयोग गरिन्थ्यो (ब्रोडस्, सन् १९८७, पृ. ३७३-३७५) तर वैज्ञानिक अनुसन्धानको तीव्र विस्तारसँगै यसले अनुसन्धान मूल्याङ्कन, अनुसन्धान नीति निर्माण, विश्वविद्यालयीय मूल्याङ्कन तथा ज्ञान व्यवस्थापनमा पनि स्थान प्राप्त गर्‍यो ।

हाल शिक्षा, समाजशास्त्र, भाषाविज्ञान, साहित्य, इतिहास तथा सांस्कृतिक अध्ययनमा समेत बिब्लियोमेट्रिक्स अध्ययन व्यापक रूपमा प्रयोग हुन थालेको छ (अरिया एन्ड काकुरुलो, सन् २०१७, पृ. ९६०-९६२) । साहित्य अध्ययनमा यसले अनुसन्धान विषयको वितरण, सिद्धान्तगत प्रवृत्ति, अनुसन्धान रिक्तता तथा ज्ञानको विकासक्रम पहिचान गर्न सहयोग पुर्याउँदछ । त्यसैले नेपाली साहित्यसम्बन्धी विद्यावारिधि अनुसन्धानको विषयगत अध्ययनमा पनि यो पद्धति उपयुक्त देखिन्छ ।

बिब्लियोमेट्रिक्स अध्ययनलाई अन्तरपाठीयताको अवधारणाले थप सुदृढ बनाउँदछ । जुलिया क्रिस्टेभाका अनुसार कुनै पनि पाठ पूर्णरूपमा स्वतन्त्र हुँदैन प्रत्येक पाठ अन्य पाठ, विमर्श र ज्ञानपरम्परासँग सम्बन्धित हुन्छ (क्रिस्टेभा, सन् १९८०, पृ. ६६-६८) । विद्यावारिधि शोधहरू पनि अधिल्ला अनुसन्धान तथा सिद्धान्तहरूको निरन्तरता भएकाले तिनको विषयगत अध्ययनले अनुसन्धानको वैचारिक प्रवाह बुझ्न सहयोग पुर्याउँदछ ।

आधुनिक बिब्लियोमेट्रिक्समा ज्ञाननक्साङ्कन पनि महत्त्वपूर्ण अवधारणा हो । ज्ञाननक्साङ्कनले अनुसन्धानका केन्द्र, प्रवृत्ति, प्रभाव क्षेत्र तथा अनुसन्धान रिक्तता पहिचान गर्न सहयोग पुर्याउँदछ (बर्नर, चेन एन्ड बोयाक्, सन् २००३, पृ. १७९-१८१) । प्रस्तुत अध्ययनले पनि वि.सं. २०७०-२०८२ को अवधिमा नेपाली विषयमा सम्पन्न विद्यावारिधि शोधहरूको विषयगत नक्साङ्कन गर्दै अनुसन्धानको प्राथमिकता, वितरण तथा नयाँ प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण गरेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा बिब्लियोमेट्रिक्सलाई शुद्ध गणितीय मोडेलका रूपमा प्रयोग गरिएको छैन । बरु अनुसन्धान उत्पादनको वितरण, विषयगत प्रवृत्ति, ज्ञानको असन्तुलन तथा बौद्धिक विकासक्रमको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक उपकरणका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यस क्रममा ब्राडफोर्डको वितरण नियम, लिक्ताको उत्पादकता नियम तथा जिफ्लेको वितरण सिद्धान्तले अनुसन्धान वितरणको संरचना बुझ्न सहयोग पुर्याउँछन् । साथै उद्धरण अध्ययन, अन्तरपाठीयता तथा ज्ञाननक्साङ्कनका अवधारणाले नेपाली विषयका विद्यावारिधि अनुसन्धानहरूको बौद्धिक विकासक्रम विश्लेषण गर्न आवश्यक सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्दछन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा अन्तरपाठीयताले पनि सहायक भूमिका निर्वाह गरेको छ । जुलिया क्रिस्टेभाले विकसित गरेको अन्तरपाठीयताको अवधारणाअनुसार कुनै पनि पाठ पूर्णरूपमा स्वतन्त्र हुँदैन । प्रत्येक पाठ अधिल्ला पाठ, विमर्श, विचार तथा ज्ञानपरम्परासँग कुनै न कुनै रूपमा सम्बन्धित हुन्छ । यहाँ नेपाली विषयका विद्यावारिधि शोधहरू अधिल्ला अनुसन्धान, सिद्धान्त, विमर्श तथा ज्ञानपरम्पराको निरन्तरता हुन् । त्यसैले कुनै अवधिका शोधकार्यहरूको अध्ययन गर्दा तिनमा पुनरावृत्त भएका विषय, सैद्धान्तिक प्रभाव, वैचारिक झुकाव तथा अनुसन्धान-प्राथमिकताको अध्ययन आवश्यक हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनले यही अन्तरपाठीय सम्बन्धलाई अनुसन्धान प्रवृत्तिको आधारका रूपमा ग्रहण गरेको छ ।

आजका अनुसन्धानमा ज्ञाननक्साङ्कनको अवधारणा पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । ज्ञाननक्साङ्कनले कुनै विषयक्षेत्रमा भएका अनुसन्धानको वितरण, प्रवृत्ति, केन्द्र तथा रिक्त क्षेत्रहरू पहिचान गर्न सहयोग गर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनले वि.सं. २०७०-२०८२ को अवधिमा नेपाली विषयमा सम्पन्न विद्यावारिधि शोधको विषयगत नक्साङ्कन गर्दै कुन क्षेत्रमा बढी अनुसन्धान भएको छ, कुन क्षेत्रमा कमी छ तथा नयाँ अनुसन्धान प्रवृत्तिहरू कसरी विकसित भएका छन् भन्ने कुरा विश्लेषण गरेको छ । यस

अर्थमा प्रस्तुत अध्ययन ज्ञाननक्साङ्कनमा आधारित बिब्लियोमेट्रिक्स अनुसन्धानको स्वरूपमा अवस्थित छ ।

बिब्लियोमेट्रिक्स अध्ययनको अर्को आधारभूत विशेषता यसको परिमाणात्मक अभिमुखता हो । यस अध्ययनमा विद्यावारिधि शोधको सङ्ख्या, प्रतिशत, विधागत वितरण तथा प्रवृत्तिगत अवस्थालाई तथ्याङ्कीय आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । कविता, उपन्यास, कथा, नाटक, लोकसाहित्य, भाषा तथा समालोचनाजस्ता क्षेत्रहरूमा सम्पन्न शोधको सङ्ख्यात्मक वितरणले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको प्राथमिकता र संरचनात्मक सन्तुलन स्पष्ट पार्दछ तथापि प्रस्तुत अध्ययन केवल परिमाणात्मक तथ्याङ्कमा सीमित छैन । तथ्याङ्कीय अवस्थाको व्याख्या, अनुसन्धानको दिशा तथा बौद्धिक रूपान्तरणको विश्लेषण पनि यसमा समावेश गरिएको छ । यस कारण प्रस्तुत अध्ययनलाई मिश्रित प्रकृतिको बिब्लियोमेट्रिक्स अनुसन्धान भन्न सकिन्छ ।

त्रि.वि.का अनुसन्धानमा बिब्लियोमेट्रिक्स विश्लेषणलाई अनुसन्धानमूल्याङ्कन तथा नीतिगत अध्ययनका लागि प्रभावकारी उपकरणका रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको छ । यसले केवल अनुसन्धानको सङ्ख्यामात्र देखाउँदैन । अनुसन्धानको गुणात्मक दिशा, बौद्धिक प्रवृत्ति तथा ज्ञानउत्पादनको संरचनालाई पनि उजागर गर्दछ । विशेषतः कुनै विषयको अनुसन्धान अत्याधिक रूपमा एउटै क्षेत्र वा विधामा केन्द्रित हुँदा त्यसले ज्ञानको असन्तुलित विकासलाई सङ्केत गर्न सक्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कविता तथा उपन्याससम्बन्धी अनुसन्धानको उच्च सङ्ख्या र भाषा तथा समालोचनासम्बन्धी अनुसन्धानको न्यून उपस्थिति पनि यही दृष्टिले महत्त्वपूर्ण विश्लेषणीय पक्ष हुन् ।

प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्दा ब्राडफोर्डको वितरण नियम, लत्काको वैज्ञानिक उत्पादक सिद्धान्त तथा जिप्फको शब्दवितरण सिद्धान्तजस्ता बिब्लियोमेट्रिक्स अवधारणालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा सन्दर्भित गर्न सकिन्छ । यद्यपि, प्रस्तुत अनुसन्धान शुद्ध गणितीय बिब्लियोमेट्रिक्स मोडेलमा आधारित छैन, तथापि अनुसन्धान वितरण र ज्ञानउत्पादनको असमान संरचनालाई बुझ्न यी सिद्धान्तहरू उपयोगी सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका छन् ।

बिब्लियोमेट्रिक्स विश्लेषणमा विषयगत वितरण नै महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसलाई विषयगत वितरणमा मात्रै सीमित गर्नुहुँदैन । यसको मूल उद्देश्य ज्ञानउत्पादनको संरचना, वितरण, प्रवृत्ति तथा अनुसन्धानको दिशालाई तथ्याङ्कीय आधारमा अध्ययन गर्नु हो । साहित्यको विद्यावारिधीय शोधको विषयगत वर्गीकरण र प्रतिशतगत विश्लेषण पनि बिब्लियोमेट्रिक्स अध्ययनकै एउटा रूप हो । प्रस्तुत अध्ययनमा यसले निम्न पक्षहरू उजागर गरेको छ ।

- नेपाली विषयको शोधकार्यको विधागत वितरण कस्तो रहेको छ ?
- नेपाली साहित्य अनुसन्धानमा विषयगत एकरूपता र विविधताको अवस्था कस्तो छ ?
- नेपाली साहित्यका न्यून अनुसन्धान भएका क्षेत्र के-के हुन् ?
- अध्ययन अवधिभित्र शोधविषयहरूको कालक्रमिक प्रवृत्ति कसरी परिवर्तन भएको छ ?
- नेपाली साहित्य अनुसन्धानमा उदीयमान अनुसन्धान प्रवृत्तिहरू के-कस्ता रहेका छन् ?

शोधक्षेत्रको वितरण

त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायबाट वि.सं. २०३० देखि २०८२ सालसम्म सम्पन्न भएका नेपाली विषयको अनुसन्धानको सङ्ख्या

१८४ ओटा रहेको देखिन्छ । थापाका अनुसार सं. २०३० देखि २०७० सम्म १०० शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न भएको र २०७० देखि २०८२ चैत्रसम्म थप ८४ ओटा शोधकार्य भएको छ । यस तथ्याङ्कलाई बिब्लियोमेट्रिक्स विश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा वर्गीकरण गर्दा मुख्य सातओटा क्षेत्र निश्चित हुनेपुगेका छन् । जसको तालिकीय प्रस्तुति यसरी गरिएको छ ।

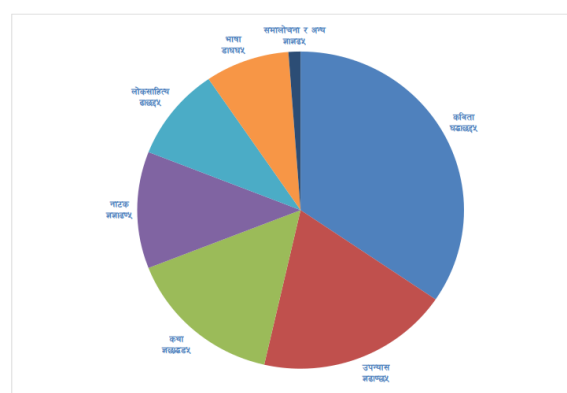
Table 1. साहित्यिक विधाअनुसार शोधपत्रको वितरण

विधा	आवृत्ति	प्रतिशत
कविता	२९	३४.५२%
उपन्यास	१६	१९.०५%
कथा	१३	१५.४८%
नाटक	१०	११.९०%
लोकसाहित्य	८	९.५२%
भाषा	७	८.३३%
समालोचना र अन्य	१	१.१९%
जम्मा	८४	१००%

Note: मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, २०८२ ।

Note: प्रतिशतले प्रत्येक विधामा शोधपत्रको अनुपातलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

Figure 1. साहित्यिक विधाअनुसार शोधपत्रको वितरण

वि.सं. २०७० देखि २०८२ सालसम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत नेपाली विषयमा सम्पन्न विद्यावारिधि शोधहरूको अध्ययनबाट नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान बहुविध विषयक्षेत्रमा विस्तारित भएको देखिन्छ । यस अवधिमा सम्पन्न कुल ८४ ओटा शोधकार्यलाई विषयगत आधारमा वर्गीकरण गर्दा कविता, उपन्यास, कथा, नाटक, लोकसाहित्य, भाषा तथा समालोचना/अन्य गरी सात प्रमुख क्षेत्रमा अनुसन्धान केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यी क्षेत्रहरूको वितरणले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको प्राथमिकता, बौद्धिक अभिमुखता तथा अनुसन्धान प्रवृत्तिको स्पष्ट चित्र प्रस्तुत गर्दछ ।

माथिको चित्रअनुसार सबैभन्दा बढी अनुसन्धान कविता क्षेत्रमा भएको देखिन्छ । कुल ८४ मध्ये २९ ओटा शोधकार्य कविता विधासँग सम्बन्धित छन् जसको प्रतिशत ३४.५२ रहेको छ । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा कविताको दीर्घकालीन प्रभाव र संस्थागत प्रभुत्वलाई सङ्केत गर्दछ । नेपाली साहित्यको इतिहासमा कविताको समृद्धपरम्परा, कवितासम्बन्धी सामग्रीको सहज उपलब्धता तथा विश्वविद्यालयीय अध्ययनअध्यापनमा कविताको प्रमुख स्थानका कारण यस क्षेत्रमा अनुसन्धानको घनत्व बढी भएको देखिन्छ । साथै समकालीन समयमा कवितामाथि नारीवाद, पर्यावरणीय चेतना, सांस्कृतिक अध्ययन तथा अन्तर्विषयक दृष्टिकोण प्रयोग गरी गरिएका अनुसन्धानहरूले यसको विषयगत विस्तारलाई अझ सशक्त बनाएका छन् ।

दोस्रो स्थानमा उपन्यास क्षेत्र रहेको छ । यस अवधिमा १६ ओटा विद्यावारिधि शोध उपन्याससम्बन्धी रहेको पाइन्छ, जसको प्रतिशत १९.०५ रहेको छ । उपन्यास आधुनिक समाजको जटिल यथार्थ अभिव्यक्त गर्ने सशक्त विधा भएकाले समकालीन अनुसन्धानकर्ताको आकर्षण यसतर्फ बढी देखिन्छ । विशेषतः सामाजिक यथार्थवाद, लैङ्गिक असमानता, वर्गीय प्रतिनिधित्व, पहिचान विमर्श तथा मधेसी प्रतिनिधित्वजस्ता विषयहरू उपन्यास अध्ययनका प्रमुख आधार बनेका छन् । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान क्रमशः समाजकेन्द्रित र वैचारिक विमर्शतर्फ उन्मुख हुँदै गएको सङ्केत गर्दछ ।

तेस्रो स्थानमा कथा विधा रहेको छ । कुल १३ ओटा शोधकार्य कथा क्षेत्रमा केन्द्रित छन्, जसको प्रतिशत १५.४८ रहेको छ । कथाको संक्षिप्तता, समकालीन जीवनसँगको निकटता तथा बहुआयामिक अभिव्यक्तिका कारण यो अनुसन्धानका लागि आकर्षक क्षेत्र बनेको देखिन्छ । कथासम्बन्धी शोधहरूमा मनोविश्लेषण, सामाजिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक दृष्टिकोण, विज्ञानकथा, सीमान्तता तथा विश्वदृष्टिजस्ता विषयहरूको प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा देखिन्छ । यसले नेपाली कथाअनुसन्धान पनि परम्परागत साहित्यिक मूल्याङ्कनबाट वैचारिक तथा सैद्धान्तिक अध्ययनतर्फ अग्रसर भएको स्पष्ट हुन्छ ।

नाटक क्षेत्रमा कुल १० ओटा शोधकार्य सम्पन्न भएका छन् जसको प्रतिशत ११.९० रहेको छ । नाटक दृश्य-विधा भएकाले यसको अध्ययनमा साहित्यिक विश्लेषणसँगै रङ्गमञ्चीय चेतना, प्रदर्शन कला तथा सांस्कृतिक अध्ययनको आवश्यकता पर्दछ । यही कारण अन्य विधाको तुलनामा यस क्षेत्रमा अनुसन्धान अपेक्षाकृत कम देखिएको हो । तथापि नाटकसम्बन्धी शोधहरूमा अस्तित्ववाद, नारीवाद, वर्गचेतना तथा समकालीन सामाजिक समस्या केन्द्रित अध्ययनहरू देखा परेका छन्, जसले नाटक अध्ययनको वैचारिक विस्तारलाई सङ्केत गर्दछ ।

लोकसाहित्य क्षेत्रमा ८ ओटा विद्यावारिधि शोध सम्पन्न भएका छन् जसको प्रतिशत ९.५२ रहेको छ । नेपाल बहुभाषिक, बहुजातीय तथा बहुसांस्कृतिक देश भएकाले लोकसाहित्यको क्षेत्र अत्यन्त समृद्ध मानिन्छ तर यति समृद्ध सम्भावना हुँदाहुँदै पनि लोकसाहित्यसम्बन्धी अनुसन्धान अपेक्षाकृत न्यून देखिनु अनुसन्धानको असन्तुलित संरचनाको सङ्केत हो । उपलब्ध शोधहरूमा लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा तथा क्षेत्रीय सांस्कृतिक अध्ययन प्रमुख रूपमा केन्द्रित रहेका छन् । यस क्षेत्रको सीमित अनुसन्धानले नेपाली मौखिक परम्परा तथा स्थानीय सांस्कृतिक ज्ञान अझै पर्याप्त रूपमा अनुसन्धानको केन्द्र बन्न नसकेको देखाउँछ ।

भाषा क्षेत्रमा कुल ७ ओटा शोधकार्य सम्पन्न भएका छन् जसको प्रतिशत ८.३३ रहेको छ । नेपाली विषयभित्र भाषा अध्ययनको यस्तो न्यून उपस्थिति उल्लेखनीय पक्ष हो । बहुभाषिक नेपाली समाजमा भाषिक विविधता, समाजभाषाशास्त्र, भाषिक पहिचान, मातृभाषा तथा भाषानीतिजस्ता विषय महत्त्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि साहित्यिक अध्ययनको प्रभुत्वका कारण भाषाअनुसन्धान अपेक्षाकृत कमजोर देखिएको छ । यसले नेपाली विभागीय अनुसन्धान संरचना अझै साहित्य-केन्द्रित रहेको सङ्केत गर्दछ ।

सबैभन्दा कम अनुसन्धान समालोचना तथा अन्य क्षेत्रमा भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा केवल १ ओटा मात्र विद्यावारिधि शोध सम्पन्न भएको छ जसको प्रतिशत १.१९ रहेको छ । समालोचना साहित्यिक अध्ययनको आधारभूत क्षेत्र मानिए पनि यसमा न्यून अनुसन्धान हुनु चिन्ताको विषय हो । साहित्येतिहास, समालोचनात्मक सिद्धान्त, तुलनात्मक साहित्य तथा अनुसन्धानपद्धतिजस्ता क्षेत्रमा सीमित शोधकार्य हुनु नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको एउटा संरचनात्मक रिक्तता हो ।

यसरी समग्र वितरणलाई हेर्दा नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा कविता,

उपन्यास तथा कथाको प्रभुत्व रहेको स्पष्ट हुन्छ भने भाषा, लोकसाहित्य तथा समालोचना अपेक्षाकृत उपेक्षित क्षेत्रका रूपमा देखिन्छन् । यस वितरणले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको वर्तमान प्राथमिकता मात्र होइन, यसको बौद्धिक संरचना तथा अनुसन्धान संस्कृतिलाई पनि सङ्केत गर्दछ । समकालीन समयमा अनुसन्धानमा अन्तर्विषयकता, पहिचान विमर्श, नारीवाद तथा सांस्कृतिक अध्ययनजस्ता नवीन वैचारिक दृष्टिकोणको विस्तार देखिए पनि अनुसन्धानको क्षेत्रगत सन्तुलन अझै अपेक्षित स्तरमा पुगेको देखिँदैन । त्यसैले भविष्यमा भाषा, समालोचना, तुलनात्मक साहित्य, डिजिटल साहित्य तथा सीमान्त सांस्कृतिक अध्ययनजस्ता क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता यस अध्ययनले स्पष्ट रूपमा देखाएको छ ।

प्रमुख प्रवृत्ति

वि.सं. २०७० देखि २०८२ सम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत नेपाली विषयमा सम्पन्न विद्यावारिधि शोधको अध्ययनबाट नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा उल्लेखनीय वैचारिक, विषयगत तथा पद्धतिगत परिवर्तन देखिएको छ । प्रारम्भिक चरणमा नेपाली साहित्यसम्बन्धी अनुसन्धान मुख्यतः कृतिकार केन्द्रित, प्रवृत्तिमूलक तथा परम्परागत काव्यशास्त्रीय अध्ययनमा सीमित रहेको पाइए पनि पछिल्लो दशकमा अनुसन्धानको क्षेत्र विस्तार हुँदै सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक तथा अन्तर्विषयक विमर्शतर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनले नेपाली विद्यावारिधि अनुसन्धानमा विकसित भएका केही प्रमुख प्रवृत्तिलाई स्पष्ट रूपमा उजागर गरेको छ ।

सबैभन्दा प्रमुख प्रवृत्ति साहित्यिक अनुसन्धानको विषयगत विस्तार हो । प्रारम्भिक अनुसन्धानहरू मुख्यतः कविता, साहित्येतिहास, काव्यशास्त्रीय मूल्याङ्कन तथा विशिष्ट कृतिकारको अध्ययनमा केन्द्रित थिए तर पछिल्लो दशकमा अनुसन्धानको दायरा फराकिलो बन्दै गएको छ । कविता, कथा, उपन्यास तथा नाटकजस्ता परम्परागत विधासँगै लैङ्गिकता, पहिचान, वर्गीय चेतना, सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणीय चिन्तन तथा सीमान्त समुदायका विषयहरू पनि अनुसन्धानको केन्द्रमा आएका छन् । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान केवल साहित्यिक सौन्दर्यको अध्ययनमा सीमित नरही सामाजिक यथार्थ र वैचारिक विमर्शसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित हुँदै गएको देखाउँछ ।

दोस्रो महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति अन्तर्विषयक अनुसन्धानको विस्तार हो । समकालीन ज्ञानपरम्परामा कुनै पनि सामाजिक वा साहित्यिक यथार्थलाई एउटै दृष्टिकोणबाट पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्न सकिँदैन भन्ने मान्यता विकसित भएपछि नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा पनि समाजशास्त्र, सांस्कृतिक अध्ययन, मनोविश्लेषण, पर्यावरणीय अध्ययन तथा लैङ्गिक अध्ययनजस्ता दृष्टिकोणको प्रयोग बढ्दै गएको छ । विशेषतः उपन्यास, कथा तथा कवितामाथि गरिएका शोधमा सामाजिक प्रतिनिधित्व, सांस्कृतिक पहिचान, मानसिक संरचना तथा पर्यावरणीय चेतनालाई विश्लेषणको आधार बनाएको देखिन्छ । यसले नेपाली विद्यावारिधि अनुसन्धान परम्परागत साहित्यिक अध्ययनबाट बहुआयामिक मानविकी अध्ययनतर्फ उन्मुख भएको सङ्केत गर्दछ ।

तेस्रो उल्लेखनीय प्रवृत्ति नारीवादी तथा लैङ्गिक चेतनामूलक अनुसन्धानको विस्तार हो । पछिल्लो दशकमा नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा महिला प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक असमानता, पितृसत्तात्मक संरचना तथा स्त्री-अनुभूतिसम्बन्धी अध्ययन उल्लेखनीय रूपमा बढेका छन् । विशेषतः कविता, उपन्यास तथा नाटक क्षेत्रमा गरिएका शोधमा नारीवादी दृष्टिकोणको प्रयोग व्यापक रूपमा देखिन्छ । यो परिवर्तन केवल

साहित्यिक अनुसन्धानको विषयगत विस्तार मात्र होइन नेपाली समाजमा विकसित हुँदै गएको लैङ्गिक चेतना र समावेशी दृष्टिकोणको पनि सङ्केत हो ।

चौथो प्रमुख प्रवृत्ति पहिचान र सीमान्त अध्ययनको विकास हो । लोकतान्त्रिक पुनर्संरचना, समावेशी राजनीति तथा सामाजिक न्यायसम्बन्धी विमर्शको प्रभाव नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा पनि स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । दलित, जनजाति, मधेसी, क्षेत्रीय समुदाय तथा सीमान्तीकृत समूहहरूको प्रतिनिधित्वसम्बन्धी विषयहरू अनुसन्धानको केन्द्रमा आउन थालेका छन् । विशेषतः उपन्यास तथा कथासम्बन्धी शोधहरूमा पहिचान, राजनीति, सामाजिक प्रतिनिधित्व तथा वर्गीय संरचनाको विश्लेषण उल्लेखनीय रूपमा गरिएको पाइन्छ । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा सामाजिक समावेशिता र वैकल्पिक आवाजप्रतिको संवेदनशीलता बढ्दै गएको देखाउँछ ।

पाँचौँ प्रवृत्ति पर्यावरणीय चेतना तथा पारिस्थितिक अध्ययनको उदय हो । विश्वव्यापी रूपमा विकसित भएको पर्यावरणीय विमर्शको प्रभाव नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा पनि देखिन थालेको छ । विशेषतः कवितामाथि गरिएका केही शोधहरूमा प्रकृति, पर्यावरणीय सङ्कट, मानवप्रकृति सम्बन्ध तथा पारिस्थितिक चेतनाको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यद्यपि यस क्षेत्रको अनुसन्धान अझै प्रारम्भिक अवस्थामा रहेको देखिए पनि यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा नयाँ वैचारिक दिशाको सङ्केत गरेको छ ।

छैटौँ प्रवृत्ति व्यक्तिकेन्द्रित अनुसन्धानबाट विषयकेन्द्रित अनुसन्धानतर्फको परिवर्तन हो । प्रारम्भिक विद्यावारिधि शोधहरू प्रायः विशिष्ट लेखक, कवि वा कृतिमा केन्द्रित थिए तर पछिल्लो दशकमा अनुसन्धानको स्वरूप परिवर्तन हुँदै व्यापक सामाजिक, सांस्कृतिक तथा वैचारिक विषयहरूलाई केन्द्रमा राखेर अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ । उदाहरणका रूपमा सामाजिक यथार्थवाद, सांस्कृतिक अध्ययन, प्रतिनिधित्व, पहिचान तथा लैङ्गिक चेतनाजस्ता विषयहरूमा केन्द्रित शोधहरू उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएका छन् । यसले अनुसन्धानको चरित्र बढी सैद्धान्तिक, विश्लेषणात्मक तथा विमर्शकेन्द्रित बन्दै गएको देखाउँछ ।

सातौँ महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति अनुसन्धानमा परिमाणात्मक वृद्धि हुनु हो । वि.सं. २०७० पछिको दशकमा विद्यावारिधि शोधहरूको सङ्ख्या उल्लेखनीय रूपमा बढेको देखिन्छ । यसले विश्वविद्यालयीय अनुसन्धान संस्कृतिको विस्तार, उच्च शिक्षामा पहुँच वृद्धि तथा अनुसन्धानप्रतिको संस्थागत चासो बढ्दै गएको सङ्केत गर्दछ । तथापि यस परिमाणात्मक वृद्धिसँगै अनुसन्धानको गुणस्तर, नवीनता तथा क्षेत्रगत सन्तुलनसम्बन्धी प्रश्नहरू पनि समान रूपमा महत्त्वपूर्ण बनेका छन् ।

आठौँ प्रवृत्ति अनुसन्धानको असन्तुलित वितरण हो । अध्ययनअनुसार कविता, उपन्यास तथा कथा क्षेत्रमा अत्याधिक अनुसन्धान भएको देखिन्छ भने भाषा, समालोचना तथा साहित्येतिहाससम्बन्धी शोध अपेक्षाकृत न्यून छन् । विशेषतः समालोचना र भाषाविज्ञानजस्ता क्षेत्रहरूमा कम अनुसन्धान हुनु नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको संरचनात्मक कमजोरीका रूपमा देखिन्छ । यसले भविष्यमा अनुसन्धानको सन्तुलित विकासका लागि उपेक्षित क्षेत्रहरूमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता आँल्याउँछ ।

नवौँ प्रवृत्ति स्वदेशी र वैश्विक सैद्धान्तिक प्रभावको संयोजन हो । समकालीन नेपाली विद्यावारिधि अनुसन्धानमा एकातिर स्थानीय समाज, संस्कृति तथा भाषिक यथार्थको अध्ययन गरिएको छ भने अर्कोतिर वैश्विक सैद्धान्तिक अवधारणाहरू जस्तैः नारीवाद, उत्तरआधुनिकता, सांस्कृतिक अध्ययन, मनोविश्लेषण तथा पर्यावरणीय समालोचनाको प्रयोग पनि उल्लेखनीय रूपमा बढेको छ । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान विश्वव्यापी बौद्धिक प्रवाहसँग क्रमशः जोडिँदै गएको सङ्केत गर्दछ ।

यसरी हेर्दा नेपाली विद्यावारिधि अनुसन्धानमा पछिल्लो दशक उल्लेखनीय रूपान्तरणको कालखण्डका रूपमा देखिन्छ । अनुसन्धानको विषय, पद्धति, सैद्धान्तिक आधार तथा वैचारिक दृष्टिकोणमा व्यापक परिवर्तन आएको छ । सूचना प्रविधिको उन्नत विकास, नेपाली विषयमा सञ्चालन भएको दर्शनाचार्य अध्ययन, शोधलेखन तथा अनुसन्धान दर्शनप्रति शिक्षार्थी तथा विषयविज्ञको सचेतताका कारण नेपाली विषयको शोधले फराकिलो र चुस्त मार्ग बनाउँदै अग्रसर हुनथालेको देखिन्छ । परम्परागत साहित्यिक अध्ययनबाट बहुआयामिक, विमर्श-केन्द्रित तथा अन्तर्विषयक अनुसन्धानतर्फको यो परिवर्तन नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको बौद्धिक परिपक्वताको सङ्केत हो । तथापि भाषा, समालोचना, तुलनात्मक साहित्य, डिजिटल साहित्य तथा लोकज्ञानसम्बन्धी अनुसन्धान अझै अपेक्षित रूपमा विस्तार हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ । त्यसैले भविष्यमा अनुसन्धानको सन्तुलित र बहुआयामिक विकासतर्फ विश्वविद्यालयीय अनुसन्धानलाई उन्मुख गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

अन्तर्विषयक रूपान्तरण

समकालीन ज्ञानपरम्परामा अन्तर्विषयकता अत्यन्त प्रभावशाली बौद्धिक अवधारणाका रूपमा स्थापित भएको छ । आधुनिक समाजका जटिल सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा मानवीय प्रश्नलाई कुनै एउटै विषय वा ज्ञानक्षेत्रको सीमाभित्र रहेर पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्न सम्भव छैन भन्ने मान्यताले अन्तर्विषयक अनुसन्धानको आवश्यकता बढाएको हो । यसै कारण विश्वव्यापी विश्वविद्यालयीय अनुसन्धानमा साहित्य, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, इतिहास, मनोविज्ञान, सांस्कृतिक अध्ययन, पर्यावरणीय अध्ययन तथा सञ्चार अध्ययनजस्ता क्षेत्रहरूबीच सहसम्बन्ध स्थापित गर्दै बहुआयामिक अनुसन्धान गर्ने प्रवृत्ति तीव्र रूपमा विकसित भएको छ । नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा पनि पछिल्लो दशकमा यस्तै अन्तर्विषयक रूपान्तरण स्पष्ट रूपमा देखिन थालेको छ ।

वि.सं. २०७० देखि २०८२ सम्म त्रि.वि. अन्तर्गत नेपाली विषयमा सम्पन्न विद्यावारिधि शोधहरूको अध्ययन गर्दा परम्परागत कृतिमूलक तथा सौन्दर्यपरक अध्ययनबाट क्रमशः समाज-केन्द्रित, विमर्श-केन्द्रित तथा बहुविषयगत अनुसन्धानतर्फ रूपान्तरण भएको पाइन्छ । प्रारम्भिक चरणका नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानहरू मुख्यतः काव्यशास्त्रीय मूल्याङ्कन, रस-अलङ्कार, साहित्यिक प्रवृत्ति, कृतिकार-परिचय तथा साहित्य विधामा केन्द्रित थिए । त्यस्ता अध्ययनहरू साहित्यलाई मुख्यतः कलात्मक र भाषिक संरचनाका रूपमा हेर्ने । तर समकालीन अनुसन्धानले साहित्यलाई समाज, सत्ता, संस्कृति, विचारधारा, लैङ्गिकता, वर्ग, जातीयता तथा पर्यावरणसँग सम्बन्धित सामाजिक दस्तावेजका रूपमा अध्ययन गर्न थालेको छ । यही परिवर्तन अनुसन्धानको अन्तर्विषयक रूपान्तरण हो ।

यस रूपान्तरणको प्रमुख आधार समकालीन सैद्धान्तिक चेतनाको विस्तार हो । विशेषतः उत्तरआधुनिकता, सांस्कृतिक अध्ययन, उत्तरऔपनिवेशिकता, नारीवाद, मार्क्सवाद, पर्यावरणीय समालोचना, मनोविश्लेषण तथा सबाल्टर्न अध्ययनजस्ता सिद्धान्तहरूले साहित्यिक अध्ययनलाई व्यापक सामाजिक तथा वैचारिक सन्दर्भसँग जोड्ने कार्य गरेका छन् । नेपाली विद्यावारिधि अनुसन्धानमा पनि यिनै दृष्टिकोणहरूको प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा बढेको देखिन्छ । कविता, कथा तथा उपन्यासमाथि गरिएका धेरै शोधहरूमा सामाजिक प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक असमानता, पहिचान राजनीति, सांस्कृतिक द्वन्द्व, मानसिक संरचना तथा पर्यावरणीय सङ्कटजस्ता विषयको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान क्रमशः बहुआयामिक मानविकी अध्ययनतर्फ उन्मुख हुँदै गएको सङ्केत गर्दछ ।

नारीवादी अनुसन्धान अन्तर्विषयक रूपान्तरणको प्रमुख उदाहरणका रूपमा देखिन्छ । पछिल्लो दशकमा सम्पन्न धेरै शोधहरूमा साहित्यिक पाठलाई केवल कलात्मक अभिव्यक्ति नभई लैङ्गिक शक्तिसंरचना, पितृसत्तात्मक समाज तथा स्त्रीअनुभूतिको सामाजिक दस्तावेजका रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यस्तो अध्ययनमा साहित्यसँगै समाजशास्त्र, लैङ्गिक अध्ययन तथा सांस्कृतिक अध्ययनका अवधारणाहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा लैङ्गिक चेतनाको विस्तार मात्र होइन, अनुसन्धानको अन्तर्विषयक स्वरूपलाई पनि स्पष्ट बनाउँदछ ।

त्यसैगरी पर्यावरणीय समालोचनाको प्रयोगले साहित्यिक अनुसन्धानलाई पर्यावरण अध्ययनसँग जोडेको छ । प्रकृति, पर्यावरणीय सङ्कट, मानवप्रकृति सम्बन्ध तथा पारिस्थितिक चेतनालाई साहित्यिक विश्लेषणको केन्द्र बनाउने प्रवृत्ति पछिल्लो समयमा विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ । विशेषतः कवितासम्बन्धी केही शोधहरूमा जलवायु परिवर्तन, प्रकृति विनाश तथा पारिस्थितिक असन्तुलनजस्ता विषयहरूलाई साहित्यिक विमर्शका रूपमा अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा पर्यावरणीय चेतनाको विकास तथा अन्तर्विषयक दृष्टिकोणको विस्तारलाई सङ्केत गर्दछ ।

पहिचान र सीमान्त अध्ययन पनि अन्तर्विषयक रूपान्तरणको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । नेपाली समाजको बहुभाषिक, बहुजातीय तथा बहुसांस्कृतिक संरचनाले साहित्यिक अनुसन्धानलाई पनि सामाजिक प्रतिनिधित्वका प्रश्नसँग जोडेको छ । दलित, जनजाति, मधेसी तथा अन्य सीमान्त समुदायहरूको अनुभव र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी अध्ययनहरूमा साहित्यसँगै समाजशास्त्र, राजनीतिक अध्ययन तथा सांस्कृतिक अध्ययनका अवधारणाहरू प्रयोग गरिएको देखिन्छ (पन्त, २०७५, पृ.५७) । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानलाई परम्परागत अभिजात साहित्यिक दृष्टिकोणबाट सामाजिक समावेशिता र वैकल्पिक आवाजतर्फ उन्मुख गराएको छ ।

मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन पनि अन्तर्विषयक रूपान्तरणको उल्लेखनीय उदाहरण हो । केही शोधहरूमा साहित्यिक पात्रहरूको मानसिक संरचना, अवचेतन, दमन, त्रास तथा अस्तित्वगत सङ्कटलाई मनोविज्ञानसँग जोडेर विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । यसले साहित्यलाई केवल भाषिक संरचना नभई मानवीय मनोविज्ञानको अभिव्यक्ति मान्ने आधुनिक दृष्टिकोणलाई बल दिएको छ ।

अन्तर्विषयक अनुसन्धानको विस्तारमा विश्वव्यापी ज्ञान-सञ्जाल, डिजिटल स्रोतहरूको पहुँच तथा विश्वविद्यालयीय पाठ्यक्रमको परिवर्तनले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । इन्टरनेट तथा डिजिटल पुस्तकालयमार्फत अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान र सिद्धान्तहरूमा सहज पहुँच स्थापित भएपछि नेपाली शोधार्थीहरू पनि वैश्विक बौद्धिक प्रवाहसँग जोडिन थालेका छन् । परिणामतः जुलिया क्रिस्तेभाले भनेको जस्तै प्रत्येक पाठ अधिल्ला पाठ, विमर्श, विचार तथा ज्ञानपरम्परासँग कुनै न कुनै रूपमा सम्बन्धित हुन्छन् र नेपाली साहित्य अनुसन्धानमा पनि नयाँ सिद्धान्त, नयाँ विमर्श तथा नवीन अनुसन्धान-पद्धतिको प्रयोग बढेको छ ।

यद्यपि, अन्तर्विषयक रूपान्तरणसँग केही चुनौतीहरू पनि सम्बन्धित छन् । कतिपय अनुसन्धानहरूमा सिद्धान्तको अत्याधिक प्रयोग भए पनि पाठविश्लेषण पर्याप्त गहिरो नभएको, विदेशी सैद्धान्तिक ढाँचाको यन्त्रिक प्रयोग गरिएको तथा स्थानीय सन्दर्भसँग सिद्धान्तको सन्तुलित सम्बन्ध स्थापित गर्न नसकिएको देखिन्छ । त्यसैगरी अनुसन्धानमा सैद्धान्तिक जटिलता बढ्दै जाँदा साहित्यिक संवेदना र भाषिक विश्लेषण कमजोर हुने सम्भावना पनि रहन्छ । त्यसैले अन्तर्विषयक अनुसन्धानलाई सन्तुलित, सन्दर्भसापेक्ष तथा आलोचनात्मक रूपमा प्रयोग गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

नेपाली विद्यावारिधि अनुसन्धानमा पछिल्लो दशक उल्लेखनीय

अन्तर्विषयक रूपान्तरणको कालखण्डका रूपमा देखिन्छ । परम्परागत साहित्य-केन्द्रित अध्ययनबाट सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय तथा मनोवैज्ञानिक विमर्शतर्फको यो परिवर्तन नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको बौद्धिक विस्तार र समकालीनता दुवैको सङ्केत हो । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानलाई विश्वव्यापी मानविकी अध्ययनसँग जोड्ने कार्य गरेको छ (पन्त, २०८२, पृ. ७८२) । तथापि भविष्यमा भाषा, डिजिटल मानविकी, तुलनात्मक साहित्य तथा स्थानीय ज्ञानप्रणालीसँग सम्बन्धित अन्तर्विषयक अनुसन्धानलाई अझ सशक्त रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

छलफल

प्रस्तुत अध्ययनले वि.सं. २०७० देखि २०८२ सम्म त्रि.वि.अन्तर्गत नेपाली विषयमा सम्पन्न विद्यावारिधि शोधको विषयगत प्रवृत्ति, अनुसन्धान वितरण तथा बिब्लियोमेट्रिक्स अभिमुखतालाई विश्लेषण गरेको छ । प्राप्त परिणामले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान क्रमशः परम्परागत कृतिमूलक अध्ययनबाट अन्तर्विषयक, विमर्शकेन्द्री तथा सामाजिक यथार्थसँग सम्बन्धित अध्ययनतर्फ उन्मुख भएको स्पष्ट सङ्केत गर्दछ । विशेषतः कविता, उपन्यास तथा कथाजस्ता विधामा अनुसन्धानको उच्च झुकाव देखिए पनि भाषा, समालोचना तथा लोकसाहित्यजस्ता क्षेत्र अपेक्षाकृत उपेक्षित रहेका छन् । यसले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको संरचनात्मक असन्तुलनलाई उजागर गर्दछ । साथै दीर्घकालीन रूपमा ज्ञानउत्पादनको विविधतामा असर पार्न सक्दछ ।

समालोचक नेत्र एटमले पछिल्लो समयका नेपाली अनुसन्धान अन्तर्विषयक हुँदै गएका छन् । विशेष गरी नारीवाद, पर्यावरणीय समालोचना, सांस्कृतिक अध्ययन, पहिचान विमर्श तथा सबाल्टर्न अध्ययनजस्ता सैद्धान्तिक दृष्टिकोणको प्रयोगले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानलाई सामाजिक विज्ञान तथा मानविकीका अन्य क्षेत्रसँग जोडिरहेको छ । यसले साहित्यलाई केवल सौन्दर्यात्मक पाठका रूपमा नभई सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक संरचनाको प्रतिबिम्बका रूपमा अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति विकास भएको देखाउँछ भनेका छन् (२०८३ जेठ २५ मा क्वाट्सएपमा गरिएको कुराकानीमा आधारित) । अर्का अनुसन्धानकर्ता रेशम थापाले बिब्लियोमेट्रिक्स दृष्टिले हेर्दा नेपाली विषयको अनुसन्धानको विषयगत वितरण असमान देखिन सक्छ । कविता पुरानो विधा र आख्यान अहिलेको समयको लोकप्रिय विधा भएकाले शोधार्थी यतातिर केन्द्रित भएका हुनसक्छन् । यसले अनुसन्धान प्राथमिकताको ऐतिहासिक निरन्तरता र संस्थागत अभिमुखतालाई सङ्केत गरेको बताउनुहुन्छ (२०८३-२-२२ मा मेसेन्जरमा गरिएको कुराकानीमा आधारित) । फलतः समयक्रमानुसार सं. २०७० पछिको अवधिमा विषयगत विविधता बढे पनि अनुसन्धानको गुणात्मक सन्तुलन अझै पूर्णरूपमा स्थापित हुन सकेको देखिँदैन । प्रस्तुत अध्ययनले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको विकासक्रमलाई परम्परागत ढाँचाबाट आधुनिक, बहुआयामिक तथा अन्तर्विषयक दिशातर्फको सङ्क्रमणका रूपमा व्याख्या गर्दछ । यस परिवर्तनले अनुसन्धानलाई विश्वव्यापी ज्ञानप्रवाहसँग जोडेको भए पनि विषयगत सन्तुलन, सैद्धान्तिक स्पष्टता तथा स्थानीय सन्दर्भसँगको समन्वय अझै सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । भविष्यमा भाषा, समालोचना, डिजिटल मानविकी तथा लोकज्ञानसम्बन्धी अनुसन्धानलाई प्राथमिकता दिँदा नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान अझ समावेशी र सन्तुलित बन्न सक्नेछ ।

निष्कर्ष

वि.स. २०७०–२०८२ का बीचमा सम्पन्न भएका नेपाली साहित्यसम्बद्ध ८४ ओटा शोधपत्रको विश्लेषणबाट के निष्कर्ष निकालिएको छ भने नेपाली विषयको विद्यावारिधि अनुसन्धानमा कविता विधाको वर्चस्व (३४.५२%) रहेको छ जुन यो पछिल्लो १२ वर्षको मात्र नभएर आरम्भदेखिको पचास वर्षसम्मको आँकडा उस्तै छ । यस कालखण्डमा कवितासाहित्यसहित हरेक विधामा अन्तर्विषयकताको आयाम बढेको छ । यसै गरी साहित्यमा भित्रिएका समसामयिक र नवीनतम चिन्तन नारीवाद, अभिघात, सांस्कृतिक अध्ययनका विविध (लैङ्गिक, वर्गीय, जातिगत) पक्षको अनुसन्धानको श्रेणी क्रमिक रूपले बढेको देखिन्छ । यसै गरी समालोचना र अन्य (साहित्यइतिहास) क्षेत्रमा निकै कम (१.१९%) शोधकार्य भएको छ । साहित्यको एक मुख्य आयाम समालोचना, साहित्यको इतिहासमा अबको अनुसन्धान थप केन्द्रित हुनपर्ने देखिन्छ । अर्को कुरा तुलनात्मक साहित्य, विद्युतीय साहित्य, सामाजिक, सांस्कृतिक अनुसन्धान थप विकसित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

प्रस्तुत आलेखले नेपाली साहित्यमा शोधलेखनको एक चित्र प्रस्तुत गरेको छ । यसले भविष्यमा त्रि.वि.बाट नेपाली विषयमा गरिने शोधकार्यलाई नयाँ बाटो देखाएको छ । अबको अनुसन्धान कतातिर केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने पक्षलाई पनि दिशाबोध गरेको छ । यस आलेखले नेपाली साहित्यको अनुसन्धानको नवीन भूगोल केकस्तो छ भनी भविष्यमा अनुसन्धान गर्न चाहने शोधकर्तालाई नयाँ सम्भावित बाटोतिर दिशाबोध गरेको छ । अबको अवश्यकता भनेको सबै विधालाई सन्तुलन कायम गर्नुपर्छ । नयाँ प्रविधि र अन्तर्विषयताको विषयलाई थप मजबुद बनाउँदै लानुपर्छ । यसले शोधार्थी, विश्वविद्यालयको नीतिगत तहका पदाधिकारीलाई पनि मार्गनिर्देश गरेको छ जसले गर्दा उनीहरूलाई भविष्यमा दिशाबोध गराउने छ । नेपाली साहित्यको दिगो विकास, समावेशी चरित्र र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म बिस्तार गर्नको लागि प्राज्ञिक यात्राको महत्त्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा यसले काम गरेको छ ।

Artificial Intelligence (AI) Use and Disclosure

In the preparation of this manuscript, AI tools were used for some sections, with minimal or no editing.

Similarity and Originality Confirmation

The manuscript is original, not under review elsewhere, and complies with TUJ publication ethics.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Funding

State funding sources, grants, or declare no funding received.

Data Availability

Data available from the corresponding author on request.

सन्दर्भसामग्रीहरू

केलिन, जे. टी. (सन् १९९०), इन्टरडिसिप्लिनरी: हिस्ट्री, थियरी एन्ड प्राक्टिसेस्, वायनी स्टेट युनिभर्सिटी प्रेस ।

क्रिस्टेभा, जे. (सन् १९८०), डिजायर इन ल्याङ्ग्वेज: अ सेमिओटिक एप्रोचेच टु लिटिरेचर एन्ड आर्ट, कोलम्बिया युनिभर्सिटी प्रेस ।

क्रेसवेल, जे. डब्लु. (सन् २०१४), रिसर्च डिजाइन: क्वालिटेटिभ, क्वान्टिटेटिभ एन्ड मिक्ड मेथोड्स एप्रोचेच, सेज पब्लिकेसन ।

क्रोनिन्, बी. (१९८४), द साइटेसन प्रोसेस: द रोल एन्ड सिग्निफिकेन्स अफ साइटेसन इन साइन्टिफिक कम्युनिकेसन, टेलर ग्राह ।

गार्डफिल्ड, इ. (सन् १९७९), साइटेसन इन्डेक्सिङ: इट्स थियरी एन्ड एप्लिकेसन इन साइन्स, टेक्नोलोजी एन्ड ह्युमानिटिज, वाइली ।

गार्डफिल्ड, इ. (सन् १९५५), साइटेसन इन्डेक्सेस् फर साइन्स, साइन्स, १२२ (३१५९), १०८–१११, <https://doi.org/10.1126/science.122.3159.108>

जिफ, जि. के. (सन् १९४९), ह्युमन बिहाभियर एन्ड द प्रिन्सिपल अफ लिस्ट इफोर्ट, एडिसन् विस्ली ।

डे बेलिस, एन्. (सन् २००९), बिब्लियोमेट्रिक्स एन्ड साइटेसन इनालाइसिस: फ्रम द साइन्स साइटेसन् इन्डेक्स टु साइबरमेट्रिक्स, स्केरक्रो प्रेस ।

थापा, अशोक (२०७०), 'नेपाली साहित्यमा विद्यावारिधि अनुसन्धानको विषयक्षेत्र', *Perspectives on Higher Education*, ८ (२), काठमाडौं: त्रिवि प्राध्यापक संघ, कीर्तिपुर इकाइ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

थापा, धर्मराज र सुवेदी, हंसपुरे (२०४१), नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

नेवेल, डब्लु. एच्. (सन् २००१), अ थियरी अफ इन्टरडिसिप्लिनरी स्टडिज, इस्सुज इन इन्टिग्रेटिभ स्टडिज, १९, १–२५ ।

पन्त, साधना (२०७५), लैङ्गिक समालोचना, कृति प्रकाशन ।

पन्त, साधना (२०८२), 'त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली विषयको विद्यावारिधि र दर्शनाचार्य कार्यक्रम', नेपाली भाषासाहित्यको विकासमा नेपाल तथा भारतका विश्वविद्यालयको भूमिका, नई प्रकाशन ।

प्रसाई, नरेन्द्र र ईन्दिरा प्रसाई (सम्पा.), (२०८२), नेपाली भाषासाहित्यको विकासमा नेपाल तथा भारतका विश्वविद्यालयको भूमिका, नई प्रकाशन ।

प्रिचार्ड ए. (सन् १९६९), 'स्ट्याटिस्टिकल बिब्लियोग्राफी ओर बिब्लियोमेट्रिक्स ?' जर्नल अफ डकुमेन्टेसन, २५ (४), ३४८–३४९, <https://doi.org/10.1108/EB026482>

बर्नर के. एन्ड बोयाक्, के. डब्लु. (सन् २००३), भिजुयलाइजिङ नलेज डोमिन्स, एनुअल रिभ्यु अफ इन्फर्मेसन साइन्स एन्ड टेक्नोलोजी, ३७ (१), १७९–२५५, <https://doi.org/10.1002/aris.1440370106>

ब्राडफोर्ड, एस. सी. (सन् १९३४), सोर्स अफ इन्फर्मेसन अन स्पेसिफिक सबजेक्टस्, इन्जिनियरिङ लिमिटेड, १३७, ८५–८६ ।

ब्रोडस्, आर. एन. (सन् १९८७), टुवार्ड अ डेफिनेसन अफ बिब्लियोमेट्रिक्स, साइन्टोमेट्रिक्स, १२ (५–६), ३७३–३७९, <https://doi.org/10.1007/BF02016680>

भुसाल, प्रेमनारायण (२०६२), 'नेपाली केन्द्रीय विभागबाट भएका अनुसन्धानात्मक गतिविधि', अतीतका पानाहरू, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

यादव, योगेन्द्र (सन् २००८), अनुसन्धान सार: बहुभाषिक नेपाल, सामाजिक समावेशीकरण अनुसन्धान कोष ।

रेफ्को, ए. एफ. एन्ड जोस्टाक, आर् (सन् २०१७), इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च: प्रोसेस एन्ड थियरी, सेज पब्लिकेसन ।

लोक्ता, ए. जे. (सन् १९२६), 'द फ्रिक्वेन्सी डिस्टिब्युसन अफ साइन्टिफिक प्रोडक्टीभिटी', जर्नल अफ द वासिङटन अफ साइन्स, १६ (१२), ३१७-३२३, Washington Academy of Sciences ।

वाइली हुड डब्लु. डब्लु. एन्ड विल्सन सी. एस. (सन् २००१), द लिटरेचर अफ बिब्लियोमेटिक्स, साइन्डोमेटिक्स, एन्ड इन्फोमेटिक्स, ५२ (२), २९१-३१४, <https://doi.org/10.1023/A:1017919924342>

विल्सन, इ. ओ. (सन् १९९८), कन्सिलियसन्स: द युनिटी अफ नलेज, भिन्टेज बुक्स ।

शोवाल्टर, इ. (सम्पा.) (सन् १९८५), द न्यु फेमिनिस्ट क्रिटिसिज्म, प्याथोन बुक्स ।

सुवेदी र अन्य. (२०७७), नेपाली शोधपरक समालोचना: परम्परा र प्राप्ति, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, केशव (२०७०), 'नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत वैशाखसम्म पूरा भएका स्नातकोत्तर स्तरीय शोधकार्यहरू', वाङ्मय, १० (१०) ।

अरिया एम्. एन्ड काकुरुलो सी. (सन् २०१७), 'बिब्लियोमेटिक्स: एन्. आर-टुल फर कम्प्रेहेन्सिभ साइन्स मापिङ एनालाइसिस', जर्नल अफ इन्फोमेटिक्स, ११ (४), ९५९-९७५, <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>